

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ QAYIDIŞ NÖV ƏVƏZLİKLƏRİNİN
İFADƏ ÜSULLARI

Şəxsləri, əşyaları və ya onlara xas olan əlamət və keyfiyyətləri adlandırmadan bildirən nitq hissəsinə əvəzlik deyilir.

Əvəzlik əsas nitq hissələrindən biri olub, malik olduğu leksik-qrammatik mənə baxımından digər nitq hissələrindən fərqlənir: əvəzlilərin bildirdiyi mənə, adətən, nisbi olur, onların əvəz etdikləri sözün mənasından asılı olmur. Məsələn, üçüncü şəxs tək əvəzliyi **ittəkdə** olan müxtəlif isimləri əvəz edə bilər: a book—it, a table—it, a tree—it və s.

Əvəzliləri digər nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onların ümumiləşdirmə xassəsinə malik olmasıdır. Fərdi xüsusiyyət və keyfiyyətlərinə baxmayaraq bütün danışanlar **I**, dinləyənlər **you**, haqqında danışılanlar isə **he (she, it)** əvəzliyi ilə göstərilir.

Ümumiləşdirmə xassəsi işarə əvəzlilərinə daha dərinə kədir: maddi aləmdə mövcud olan bütün şəxs, əşya və şeyləri, onlara xas olan əlamət və keyfiyyətləri işarə etməklə göstərmək üçün əksər dillərdə, demək olar ki, əsasən cəmi iki işarə əvəzliyi vardır. İngilis dilində: **this, that**; Azərbaycan dilində: **bu, o**; rus dilində: **etot, tot**; alman dilində: **dieser, jener**.

Müasir ingilis dilində əvəzlilər ismi əvəzlilər (noun pronouns) və sifəti əvəzlilər (adjective pronouns) deyərək iki qrupa bölünür. Şəxs əvəzliləri (I, you, he, she və s.) yiyəlik əvəzliyinin mütləq forması (mine, yours, hers, ours, its və s.), qayıdış əvəzliləri (myself, himself, themselves və s.) bir qayda olaraq isim rolunda işləndiyi üçün **isim əvəzlilər**; yiyəlik əvəzliyinin isimlə işlənən formaları (my, his, her, our və s.) həmişə təyin funksiyasında işləndiyi üçün onlara **sifəti əvəzlilər** deyilir.

Müasir ingilis dilində elə əvəzlilər də var ki, onlar cümlədə həm isim, həm də sifət kimi çıxış edə bilər. Buna misal olaraq işarə əvəzlilərini (this—these, that—those), qeyri-müəyyən əvəzlilərini (some, any, other, all və s.) göstərmək olar.

İsmi əvəzlilər, isim kimi, hal və kəmiyyət kateqoriyasına malikdir. Lakin əvəzlilər hal kateqoriyası baxımından isimlərdən fərqlənir: isimlər (canlı) ümumi və yiyəlik hala malik olduğu halda, əvəzlilərin bir qismi (şəxs və who — sual əvəzliləri) adlıq və obyekt hala, digərləri (each other, one another və s.) isə ümumi və yiyəlik hala malikdir.

Müasir ingilis dilində əvəzlilərin kəmiyyət kateqoriyası müxtəlif üsul və vasitələrlə ifadə olunur: bir qisim əvəzlilər cəmdə isim kimi -s (-es) şəkilçisi qəbul edir, məsələn: one-ones, other-others, yourself-yourselves və s.; bir qisim əvəzlilər cəmdə xüsusi formaya malik olur, məsələn: this—these, that—those, digər qisim əvəzlilər isə eyni formada həm cəm, həm də tək işlənir, məsələn: all, any, some, who və s.

Müasir ingilis dilində elə əvəzlilər də var ki, onlar ancaq tək işlənir, məsələn: each, every, somebody, everybody, something, little və s. Şəxs əvəzlilərində kəmiyyət suppletiv yolla, yəni müxtəlif sözlərlə ifadə edilir. Müqayisə edin: I — we, he (she, it) — they.

Müasir ingilis dilində mövcud olan əvəzlilər istər malik olduqları leksik-qrammatik mənə, istər sintaktik funksiya, istərsə də morfoloji kateqoriya baxımından bir-birindən fərqlənir. Buna görə də əvəzlilər müxtəlif qruplara ayrılır, təsnif edilir.

Qayıdış növ öz mahiyyətinə görə, hərəkətin, onu icra edənin (subyektin) öz üzərinə yönəldiyini bildirir: Still, she comforted herself, this was she chance of a lifetime (D. James). I undressed, and when I got down to the hide I looked at my belly. Beləliklə, problemi morfoloji cəhətdən nəzərdən keçirdikdə onu müəyyənləşdirmək zəruridir ki, “fel+qayıdış əvəzliyi” (məs: she comforted herself) birləşməsinə qayıdış növ forması hesab etmək olar. yəni belə hallarda qayıdış əvəzliyi ayrı-ayrı növ formalarının təşkilində iştirak edirmi? Məsələnin sintaktik aspekti də mövcuddur: qayıdış əvəzliyi onun aid olduğu fellə birlikdə cümlənin bir üzvüdülmü, yaxud qayıdış əvəzliyi cümlədə müstəqil sintaktik funksiyanı daşıyırmı? Mənə nöqtəyi-nəzərdən təsdiq edə bilərəm ki, “She comforted herself” cümləsində comfort ləkəmi “she comforted him” cümləsindəki kimi, eyni diatezə malikdir. Hərəkət subyekt tərəfindən yerinə yetirilir və birinci halda subyektə uyğun gələn obyektə yönəlmişdir, ikinci halda isə, hərəkət subyektə münasibətdə kənarda qalır. Bu halda o fakt aıkar görünür ki, “She comforted herself” cümləsində herself əvəzliyi vasitəsiz tamamlıq funksiyasını (“She comforted him” cümləsindəki kimi) yerinə yetirir. Bir sırahallarda “fel+qayıdış əvəzliyi” birləşməsinin mənası onun komponentlərinin mənasının məcmusuna uyğun gəlir. Məsələn: And then he found himself on the street (R. Shekley). One night I found myself on an operating table. . . (R. A. Heinlein) Verilən nümunələrdə “to find oneself” birləşməsi, sadəcə olaraq, “özünü tapmaq” kimi başa düşülə bilməz. Buna görə də, “to find oneself” tipli birləşmələrin frazeoloji vahidlər kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. B. İlyiş “fel+qayıdış əvəzliyi” birləşmələrinin statusu barədə məsələnin həllində həmin birləşmələrin iştirak etdiyi sintaktik kontekstlərin təhlilinə müraciət etməyi təklif edir. Məsələn, belə hallarda qayıdış əvəzlilərinin sintaktik müstəqilliyinə “fel+qayıdış əvəzliyi+isim, yaxud əvəzlik”, yaxud “fel+(qayıdış əvəzliyi+əlavə)” tipli birləşmələr nümunə ola bilər: I see this man Week doing everything that is natural to a complete man: carpentering, painting, digging, pulling and hauling, fetching and carrying, helping himself and everybody esse. . . (B. Shaw) I am defending myself-an accused communist (R. Fox) Fikrimizcə, ingilis dilində belə cümlələrin mövcudluğu imkanlarının özü “fel+qayıdış əvəzliyi” konstruksiyalarının qrammatik səlisliyini şübhə altına alır, hətta autentik mənbələrdə yuxarıda göstərilən nümunələr müşahidə olunmadıqda belə, bu şübhə yenə də qalmaqdadır. “Fel+qayıdış əvəzliyi” birləşmələrini qayıdış növün analitik formaları kimi qəbul edilməsinə, həmçinin, onların semantik cəhətdən müxtəlifcinsli səciyyəli olması da mane olur. Bir sıra hallarda qayıdış əvəzliyi fellə birlikdə (bu, xüsusilə ditranzitiv fellərə aiddir) hərəkətin birbaşa yönəldiyi obyektə deyil, hərəkətin ünvanını ifadə edir. This was ridiculous, she told herself (S. Weston). She lit herself a cigarette (R. Dahl). She comforted herself və she told herself cümlələrinin zahirən oxşarlığı

qeyriidentik diatezlər əsasında yaranır, onların tərkibinə daxil olan herself əvəzliyi isə müxtəlif sintaktik funksiyaları-vasitəsilə və vasitəsiz tamamlıq funksiyalarını yerinə yetirir. Belə diferensiasiya “fel+qayıdış əvəzliyi” birləşmələrinin kifayət qədər qrammatikləşmədiyinə əlavə sübutdur. Yuxarıda deyilənlərin hamısı belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, fellə qayı- dış əvəzliyinin birləşməsindən yaranan konstruksiyalar qrammatik növün xüsusi növü kimi nəzərdən keçirilə bilməz. She comforted herself tipli cümlələrdə fel məlum növdə çıxış edir, qayıdış əvəzliyi isə vasitəsiz tamamlığın funksiyasını yerinə yetirir. Fel və qayıdış əvəzlilərinin iştirakından yaranmış birləşmələr müəyyən idiomatiklik səciyyəsi (məs: to find oneself “görünmək, iştirak etmək” mənasında, to help oneself “qonaq olmaq”, to enjoy oneself “vaxtını yaxşı keçirmək” mənasında) daşıdıqda, söhbət komponentlərin qrammatik deyil, leksik uyurlığından gedə bilər. Ənənəvi tərifə görə, qarşılıq növ iki və daha artıq subyektin müştərək hərəkətlərini ifadə edir: ...they take to...trying to comfort one another with stories (R.Dahl). ...I would give us both time to get to know each other again (C.Lamb). ...the next time we met he might be the colonel and I the sergeant (R.A.Heinlein). İngilis dilində qarşılıq növü tədqiq edərək qayıdış növə aid olan məsələlər kimi, bir sıra suallara cavab vermək zərurəti yaranır. Onlardan ən başlıcası - “fel+qayıdış əvəzliyi (each other/one another)” birləşməsinin qarşılıq növün analitik forması kimi qiymətləndirmək mümkündürmü sualına cavab tapmaqdır. Bu suala cavab vermək üçün aşağıdakıları müəyyənləşdirmək vacibdir: 1. “Fel+qayıdış əvəzliyi” birləşməsinə sabit analitik forma kimi qəbul etmək üçün bu konstruksiya semantik uyardığa malikdirmi? 2. Həmin birləşmələr cümlədə bir üzv kimi, yaxud müstəqil sintaktik tərkiblər kimi çıxış edirmi? “Fel+qayıdış əvəzliyi” konstruksiyalarının idiomatikliyi haqqında danışmaq düzgün olmaz, çünki həmin birləşmələrin semantikasi onların komponentlərinin mənalının məcmusu ilə müəyyənləşir. Semantik cəhətdən They comforted one another cümləsi The comforted the neighbours cümləsinə uyğundur. Hər iki halda subyektin hərəkəti obyektə yönəlmişdir: birinci halda obyekt subyekt ilə oxşardır, ikinci halda isə ondan fərqlənir. Nəzərdən keçirilən konstruksiyalarda qayıdış əvəzliyinin tam mənə yükünə malik olması faktı onu analitik konstruksiyaların köməkçi elementi hesab etməyə imkan vermir, yəni “fel+qayıdış əvəzliyi” konstruksiyasında qarşılıq mənası morfoloji yolla deyil, leksik vasitə ilə ifadə edilir. Konstruksiyanın tərkibinə həmcins tamamlıqların daxil olması imkanı belə birləşmələrin qeyri-morfoloji səciyyəsinə bir daha nümayiş etdirir (Məsələn: They comforted one another and the neighbours). Beləliklə, qayıdış əvəzliyinin təhlili zamanı olduğu kimi, burada da ingilis dilində qarşılıq növünün olmadığını etiraf etməliyik. They comforted one another tipli cümlələrdə fel məlum növün forması kimi çıxış edir, qarşılıq əvəzliyi isə burada vasitəsiz tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir. Müştərəklik mənası sırf leksik vasitələrlə ifadə olunur. Dilçilikdə geniş qəbul olunmuş fikrə görə, orta növ göstərir ki, subyekt tərəfindən yerinə yetirilmiş hərəkət onun özünün əhatəsində sona yetir: His head did not turn as he spoke (L.Asimov). The door opened, a girl stepped in... (R.Sherley) Rob’s expression had changed several times... (D.James) Yuxarıdakı nümunələrdə fellərin işlənməsini aşağıdakı cümlələrlə müqayisə etdikdə problemin mahiyyəti daha dəqiq özünü göstərir: 1. Von send her into the cellar on some errand and then turn they key upon her... 2. She opened the envelope and drew out the contents (R.Dahl). 3. I really must try to make him change the way he dresses... (R.Dahl) His head did not turn cümləsində turn fel leksemnin diatezi yalnız hərəkətin subyektini ilə, Von turn the key cümləsində isə hərəkətin subyektini və obyektini ilə təmsil olunmuşdur. Semantik planda bu onu göstərir ki, ikinci nümunədə hərəkətin, subyektin obyektə keçidi müşahidə edilir, birinci nümunədə isə hərəkət, onkret olaraq, subyekt tərəfindən yerinə yetirilir, lakin bu halda to turn felinin semantikasında fərqlər rast gəlirik. Belə ki, His head did not turn cümləsində to turn (“dönmək, çevrilmək”) feli “fırlanmaq” hərəkətini sərbəst yerinə yetirmək mənasını ifadə edir, Von turn the key cümləsində to turn (“çevrilmək”) feli “obyektini fırlanma hərəkətinə çağırmaq” mənasını verir. Felin bu aşkar leksik mənalının oxşarlığı zamanı onlar arasındakı fərq əhəmiyyətli dərəcədədir, belə ki, məhz onun bazasında to turn felinin iki mənası meydana çıxır-təsirli və təsirsiz mənalı və məhz bu fərq felin sintaktik uyurluğunu müəyyənləşdirir: ikinci nümunədə to turn (təsirli fel) feli vasitəsiz tamamlığı qəbul edir, birinci nümunədə isə bu fel həmin imkana malik deyil. Bununla əlaqədar olaraq, göstərdiyimiz nümunələrdəki bəzi fellərin qayıdış və müştərək mənalarda işlənməsi kimi nəzərdən keçirmək məqsəduyğun sayıla bilər. Məsələn: I really must try to make him change the way he dresses... the next time we met he might be the colonel and I the sergeant. Nümunələrdəki “geyinmək” mənalı to dress feli ilə to dress oneself felinin mənalı ekvivalentidir. Lakin onlardakı qayıdışlıq mənası müxtəlif üsulla reallaşır: -to dress (“geyinmək”) felində hərəkətin qayıdışlıq elementi felin özünün semantikasına daxildir, hərəkətin obyekt yönününün zahiri ifadəsi buna uyğun olaraq, özünü göstərmir. Həmin fel göstərilən mənada tamamlıqla formal cəhətdən uyşmur və buna görə də təsirsiz fel sayılır. -to dress oneself birləşməsində to dress feli vasitəsiz tamamlığı (qayıdış əvəzliyini) qəbul edərək təsirli mənada çıxış edir. Beləliklə, bu tip birləşmələrdə hərəkətin qayıdış mənası leksik vasitələrlə ifadə olunur. Təhlilin belə sxemi müştərək mənalı “fel+əvəzlik” birləşmələrinin felləri (to meet, to kiss, to fight, to divorce, etc.) üçün də məqbul sayıla bilər. Beləliklə, aşağıdakı cümlələri müqayisə edək: 1. The door opened, a girl stepped in... 2. I really must try to make him change the way he dresses... 3. ...the next time we met he might be the colonel and I the sergeant. Morfoloji nöqteyi-nəzərdən, bizi maraqlandıran fel formaları vahid, ümumi əlamətlə səciyyələnir – bu da onların fərqləndirilməməsidir. Bu mənada həmin fellər məlum növə tam uyğun gəlir. Həmin formaların semantik yükünə gəldikdə isə, deməliyik ki, bu üç forma verilmiş kontekstlərdə subyektiv mənalı reallaşdırır, yəni “xarici” obyektlərə aid olmayan subyekt sahəsində baş verən hərəkəti bildirir. Həm də bu zaman mübtədə ya hərəkətin fəal icrasını, yaxud da, sözün geniş mənasında (he dresses nümunəsindəki kimi), onun başlanğıc nöqtəsini (the door opened nümunəsindəki kimi) bildirir. Bu hal nəzərdən keçirilən formaları bir qrupda birləşdirməyə və onları məchul növə qarşı qoymağa imkan yaradır. Bu məsələni aşağıdakı cümlələrin müqayisəsində nəzərdən keçirək: 1. The door opened, a girl stepped in... (R.Sherley). 2. Just as I arrived, the door was opened... Əlavə etmək lazımdır ki, bu sxem “he dresses – he is dressed”, “we met – we were met” cümlələrinin müqayisəsində qayıdış, yaxud qarşılıq mənası təsirli fellərə də tətbiq oluna bilər. Beləliklə, biz yenə də təsdiq etməli oluruq ki, orta növdə həm semantik, həm də morfoloji baxımdan məlum növün formalarını müşahidə edirik. Beləliklə, tədqiqatımızın nəticəsi kimi, qeyd etməliyik ki, ingilis dilində mü- bahisəli qrammatik növ formalarının üçsəviyyəli təhlili onları növ kateqoriyasının ayrıca qramemləri kimi qiymətləndirmək məqsəduyğun deyil. Qayıdış və qarşılıq əvəzlilikləri iştirak edən feli birləşmələrin semantik təhlili göstərir ki, əksər hallarda belə birləşmələrin mənası onları təşkil edən elementlərin mənalının məcmusuna uyğun gəlir, yəni qayıdış və qarşılıq mənası bu birləşmə- lərdə sırf leksik vasitələrlə reallaşır. Qayıdış və qarşılıq mənalı fellərdən “fərqləndirilmədən” istifadə halları, həmçinin “orts növ” adlanan kateqoriya formalarını isə növ formaları kimi hesab etməmək olar, çünki onlar xüsusi formal ifadə vasitələrinə malik deyil və bu mənada məlum növün formalarına tam uyğun gəlir. Bu formaların mənalı aktiv növün formalarının mənasına uyğundur, ona görə ki, aktiv formalar kimi onlar ya subyektin fəallığı ilə implikativlik təşkil edir, yaxud da (sözün geniş mənasında) subyekt belə hallarda hərəkətin adlandırılmasında məntiqi əsas kimi çıxış edir. Beləliklə, qayıdış, qarşılıq və orta növlərini növ kateqoriyasının ayrı-ayrı qramemi kimi qiymətləndirilməsinin məqsəduyğun olmadığını bir daha qeyd edirik.

Ədəbiyyat

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası Bakı: Qismət, 2007, 608s.

2. Ilyish B. The Structure of Modern English (2d ed.) Leningrad, 1971, 397p.
3. Quirk R. Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A University Grammar of English. M., 1982, 391p.
4. Swan M. Practical English Usage (2d ed.) London: Oxford University Press, 1998, 658p.

Açar sözlər Əvəzlik, ingilis dili, Azərbaycan dili.

Key words: reflexive verbs, English language, Azerbaijani language

Ключевое слова: английском язык, возвратного залога родственных отношениях.

Ways of expressing of reflexive verbs in English and Azerbaijani

Summary

The article deals with the study of the reflexive voice in the English language. Considering the problem of the voice from the point of view of morphology, the author makes up if the combination “the verb+reflexive pronoun” is the form of the reflexive voice; from syntactical point of view if the mentioned combination is a single syntactical unit or a reflexive pronoun has an independent syntactical function in the sentence. In the course of investigation the author comes to the conclusion that the recognition of voice forms (reflexive, mutual and middle) in the English language as separate grammemes is not justified and active/passive is the only stable accepted voice opposition on the semantic and grammatical levels.

Способы выражение возвратных глаголов в английском и Азербайджанским языках

Резюме

Статья посвящена изучению возвратного залога в английском языке. Рассматривая проблему залога с позиции морфологии, автор устанавливает, является ли сочетание «глагол + возвратное местоимение» формой возвратного залога; а с позиции синтаксиса, является ли данное сочетание одним членом предложения (чаще всего сказуемым), либо же возвратное местоимение выполняет в предложении самостоятельную синтаксическую функцию. В ходе исследования автор приходит к выводу, что признание залоговых форм в английском языке в качестве отдельных граммем категории залога является неправомерным, и что актив/пассив составляют единственную стабильную, подтвержденную на семантическом и грамматическом уровнях залоговую оппозицию.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova